

Н. І. ШЕНДРИК

КУШНІРСЬКІ ІНСТРУМЕНТИ З ГОРОДИЩА
НА КНЯЖІЙ ГОРІ

Княжа гора — одне з найбільш великих давньоруських городищ Х—XIII ст., розташоване на правому березі Дніпра, трохи вище гирла Росі, біля с. Пекарі Канівського району Черкаської області. Розкопки, проведені тут М. Ф. Біляшевським у 1891—1892, 1895 рр.¹, дали численні цінні археологічні знахідки, що характеризують окремі галузі господарства, побут й культуру населення у Х—XIII ст. Тут знайдені сільськогосподарські знаряддя праці, рибної ловлі, інструменти по обробці дерева, ювелірно-ковальські інструменти, зброя, побутові речі та ін.²

Серед матеріалів Княжої гори привертає увагу залізний виріб, виготовлений шляхом кування з одного шматка заліза у вигляді дуже зігнутої плоскої дуги (рис. 1, 3)³. Одна сторона його видовжена з заокругленим вушком на кінці, а протилежна — набагато коротша першої і має гачкоподібний кінець. З внутрішньої сторони по дузі проходять ледь помітні тупі зубчики. В центрі, від потовщеної дуги, назовні відходить плоский черешок для руків'я. Загальна довжина виробу — 46,5 см, довжина черешка — 11 см, ширина пластини дуги — від 2 до 3 см. Подібні речі знайдено під час розкопок Смоленського посада⁴ та на городищі Ізяславль⁵. Такий же виріб зберігається в фондах Московського державного історичного музею⁶ та експонується в Казанському державному музеї Татарської АРСР⁷. Функціональне призначення подібних виробів в літературі визначають по-різному. Д. А. Авдусін вважає подібний виріб навершям прапора з кільцем, до якого підвішувалась китиця⁸. В книзі «Історія Татарії»⁹, а також в експозиції Казанського музею подібну річ названо бунчуком золотоординського хана. Тим часом, спостереження за деталями виробу, а також етногра-

¹ Н. Ф. Беляшевский. Раскопки на Княжей горе в 1891 г. — Киевская старина, т. XXXVI. К., 1892, январь, стор. 61; його ж. Раскопки на Княжей горе в 1892 г. — Киевская старина, т. XLI. К., 1893, апрель; його ж. Раскопки на городище Княжа гора. — АЛЮР, т. I. К., 1899, стор. 60.

² Колекція зберігається в фондах Державного історичного музею Української РСР під № в-25.

³ Фонди Державного історичного музею Української РСР. № в-25 786.

⁴ Д. А. Авдусин. Возникновение Смоленска. Смоленск, 1957, стор. 46, рис. 7.

⁵ Повідомлення М. К. Каргера на конференції Інституту археології АН УРСР, 1964.

⁶ Н. Р. Левинсон, Н. А. Маясова. Материальная культура русского севера в конце XIX — начале XX века. — Труды Государственного исторического музея, вып. 23. М., 1953, стор. 120.

⁷ Повідомлення старшого наукового співробітника Державного історичного музею Української РСР В. О. Сидоренка.

⁸ Д. А. Авдусин. Вказ. праця, стор. 47.

⁹ История Татарии в документах и материалах. М., 1937, стор. 58, рис. 18.

фічні паралелі не дозволяють погодитися з подібним визначенням. Якщо можна погодитись з такою трактовкою кільця, то наявність тупих зубчиків з внутрішньої сторони протирічить визначенню цього виробу як військового знака. Подібні вироби відомі й з етнографії. Ще у XIX ст. в домашніх майстернях Каргопільського повіту Олонецької

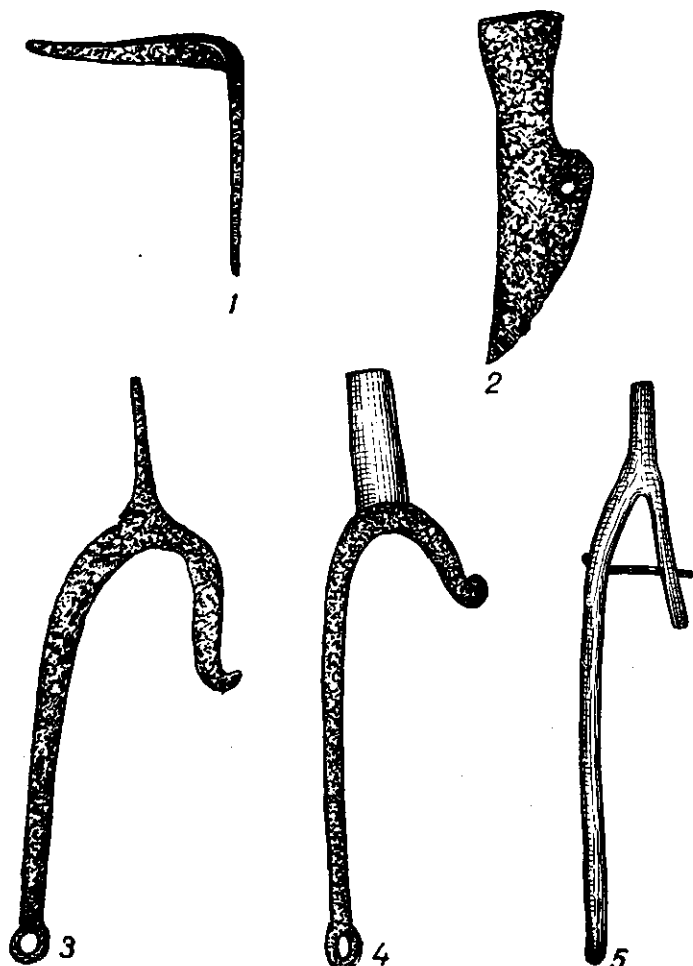

Рис. 1. Інструменти для обробки овчини:

1 — скобель; 2 — ніж; 3 — ключка з Княжої гори; 4 — ключка з Каргопільського повіту; 5 — сучасна ключка з Волині.

губернії (сучасна Архангельська область) такі інструменти (під назвою «ключка») використовувалися для обробки овчин (рис. 1, 4)¹⁰. Подібні ключки зустрічаються на території Волинської області і в наші дні¹¹. На відміну від ключки з Княжої гори, вони виготовлені з дерева і для міцності з середини мають перекладину (рис. 1, 5). Старший науковий співробітник Державного історичного музею Української РСР Г. Н. Кононко¹² в роки Великої Вітчизняної війни бачив аналогічні ключки, якими обминали овчину в хуторі Красний Залив Курської області. Таким чином, приведені аналогії дозволяють вважати подібні речі з Кня-

¹⁰ Н. Р. Левинсон, Н. А. Маясова. Вказ. праця, стор. 119, рис. 9.

¹¹ І. В. Бондар. Етнографічні експонати з с. Волині. — Праці Київського державного історичного музею, вип. 1. К., 1958, стор. 219, рис. 7.

¹² За повідомлення цього факту висловлюю подяку Г. Н. Кононко.

жої гори, а також з розкопок Смоленська та Ізяславля, інструментами для обробки овчин.

В. М. Скобліков у 1865 р. описав процес обминання овчини за допомогою ключки¹³. До довгого кінця ключки з круглим вушком прив'язували петлю з мотузки або ремня для ступні ноги. Овчину з одного краю прикріплювали до кільця в стіні, вбитого не вище зросту людини, і лівою рукою тримали другий край. Правою рукою брали за руків'я ключку, вставляли ступню правої ноги у петлю з мотузки, накладали ключку на підвішену овчину і різким одночасовим рухом правої ноги і правої руки проводили ключкою по овчині зверху вниз, потім знову повторювали цей прийом, повертаючи овчину на всі боки. Так, сковзанням по овчині з певним натиском кушніри виминали овчину і робили її м'якою.

Слід зазначити, що у XIX ст. у домашніх майстернях для обробки овчини, крім ключки, застосовували ще й скобель для здирання міздри. Цікаво, що серед матеріалів з Княжої гори ми маємо також два скобеля¹⁴. Один у вигляді прямолінійного клинка з перпендикулярно загнутим черешком (рис. 1, 1). Робоча частина—клинок—поступово розширюється до руків'я. Спинка клинка потовщена, в перерізі — клиновидна. Другий скобель відрізняється від попереднього вигнутим черешком. Кінець клинка відламаний. Їх розміри майже однакові, довжина клинка — 10,5 см, довжина черешка—6—9,5 см, ширина клинка біля основи — 2 см. На Княжій горі, крім описаних вище інструментів по обробці овчини — ключки і скобеля, було знайдено також розкroювачний ніж (рис. 1, 2). У XIX ст., як описав В. Шухевич, готову овчину кушніри викроювали широким ножем, нерідко зробленим з полотна коси¹⁵. Розкroювачний ніж з Княжої гори, подібний до ножів XIX ст., був також зроблений з полотна коси. Він має заокруглений широкий клинок трикутного обрису, який переходить у плоский широкий черешок. Вдovж клинка, ближче до спинки, проходить доло. В нижній частині клинка є два невеликі отвори для заклепок, якими прикріплювався клинок до руків'я. В одному отворі така заклепка збереглася. Загальна довжина ножа — 16 см, довжина черешка — 6 см, ширина клинка біля основи — 5 см. Таким чином, на Княжій горі було знайдено всі інструменти для обробки овчини — ключка, скобель та ніж. Це дає можливість зробити висновок, що населенню Княжої гори було відоме кушнірство, тобто вичинка овчої шкіри на хутро.

Поширення скотарства та мисливства за часів Київської Русі сприяло великому розвитку шкіряного виробництва. Літописець Нестор в розповіді про Яна Усмошвеця¹⁶ згадує про обминання шкіри. В Новгороді виявлено чинбарню XII ст.¹⁷ В ній зустрінуто заготівки шкір, багато обрізків, ремені та готове взуття, дерев'яний чан для вимочування. Чинбарні XI—XII ст. було відкрито й на території посаду стародавньої Москви¹⁸. В деяких містах знайдено рештки шкіряних виробів¹⁹. Ремісників, які займалися обробкою шкіри, називали «усмарями».

¹³ М. В. Скобліков. Кожевенное производство. — Техническая энциклопедия, вып. 5. СПб., 1865, стор. 175.

¹⁴ Б. А. Колчин. Черная металлургия и металлообработка древней Руси. — МИА, № 32. М., 1953, стор. 128.

¹⁵ В. Шухевич. Гуцульщина, ч. II. Львів, 1901, стор. 253.

¹⁶ Повесть временных лет, ч. 1. М.—Л., 1950, стор. 283.

¹⁷ Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М., 1948, стор. 401.

¹⁸ М. Г. Рабинович. Археологические раскопки в Москве в Китайгороде. — КСИИМК, вып. 38. М.—Л., 1951, стор. 54.

¹⁹ Л. И. Якунина. Новгородская обувь XII—XIV вв. — КСИИМК, вып. 17. М.—Л., 1947, стор. 38; А. В. Арциховский. Раскопки на Славне в Новгороде. — МИА, № 11. М.—Л., 1949, стор. 126—128; Н. Н. Воронин. Древнее Гродно. — МИА, № 41. М., 1954, стор. 61—62; А. Л. Монгайт. Рязанская земля. М., 1961, стор. 298.

Більше того, в Київській Русі вже були професійні ремісники, які займалися обробкою шкіри або виготовленням виробів з застосуванням шкіри — це так звані кожевники, усмошвеці, сидельники, тульники, щитники. Про існування кушнірства, як про спеціальний вид шкіряного виробництва за часів Київської Русі не було прямих доказів. І лише виходячи з великої кількості хутра і поширення хутряного одягу, дослідники припускали, що на Русі було розвинуте кушнірство²⁰. На підставі комплексу інструментів з Княжої гори, а також ключок з Смоленська та Ізяславля можна твердити, що кушнірство було поширеним ремеслом за часів Київської Русі.

Найбільш простий і розповсюджений засіб вичинки овчини, що дійшов до XIX ст. був домашній спосіб квашіння²¹. Зін зводився, в основному, до слідуючого. Перед вичинкою овчину мили в чистій воді. Потім з розм'яклої овчини скобелем чи лезом звичайної коси обережно здирали міздру. Вимиту і здрту овчину клали в кваси на декілька діб. Кваси робили з вівсяного й пшеничного борошна, висівок, солі. Вивквашену овчину розвішували в добре натопленій хаті, а коли вона висихала, тоді безшерстну сторону змочували водою. Потім вологу овчину м'яли ключкою, поки вона не робилась м'якою. М'яку овчину розтягували, сушили, розчісували шерсть гребінкою, вибілювали міздру крейдою, і вона була готова до вживання. Для того, щоб овчина стала еластичною і міцною, оброблену овчину інколи піддавали дубленню, тобто промочували дубовим соком або другими дублами.

Оскільки для обробки овчини і в XIX ст., і за часів Київської Русі були однакові інструменти, то можна вважати, що й технічні прийоми по обробці овчини були однаковими, або дуже мало змінились.

Н. И. ШЕНДРИК

СКОРНЯЖНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ ИЗ ГОРОДИЩА НА КНЯЖЕЙ ГОРЕ

Резюме

Известно, что в Киевской Руси в кожевном производстве были специализированные отрасли (летопись называет кожевников, седельников, тульников, щитников и др.). Однако до последнего времени не было прямых доказательств о существовании в это время скорняжного дела. Этот пробел восполняет ранее не опубликованный материал древнерусского городища на Княжей горе из раскопок, проведенных Н. Ф. Беляшевским в 1891—1892, 1895 гг.

В статье описан полный набор скорняжных инструментов с Княжей горы: нож, струги, крюк. Среди них важное значение имеет крюк, который до последнего времени ошибочно считался воинским знаком. Этнографические параллели позволяют не только правильно определить функциональное назначение крюка как инструмента по обработке овчин, но и выделить полный набор этих инструментов на Княжей горе.

Инструменты, описанные в статье, свидетельствуют о развитии в Киевской Руси скорняжного дела, в частности специализированного ремесла по обработке овчин.

²⁰ Нариси стародавньої історії УРСР. К., 1957, стор. 429.

²¹ Ф. К. Волков. Этнографические особенности украинского народа. Украинский народ в его прошлом и настоящем, т. II. СПб., 1916, стор. 492.